

השיעור השבועי

גליון מספר 350

הרב המקדים: הר"ג דוד אהרן סופר שליט"א
ר"מ בישיבת "כף החיים" ירושלים

השיעור נמסר בכל מוצאי שבת בבתי"כ היזמים ומשודר דרך הלוויין והרדיו ובקוויים רבים. מיסודו של מרן רבינו עובדיה יוסף זיע"א

ר"ת	יציאה	כניסה	ירדושים
21:20	20:23	19:32	חל אביב
21:17	20:24	19:30	חיעה
21:21	20:21	19:33	באר שבט
21:16	20:24	19:29	

שלא | י"ט סיון תשפ"ב

כתב וערך השיעור:

הרב דכיר פרץ שליט"א

הקדמה להלכות כיבוד אב ואם

להפצת עלונים באזור מגוריך
התקשר: 0506-730-831

יום השנה לרב כף החיים זצ"ל. לשער במשקל ולא בנפח. חשיבות מצות כיבוד אב ואם. ההבדל בין מצות "כיבוד" למצות "מורא". לא מברכים על כיבוד אב ואם. ברכת האירוסין היא ברכת המצוות, ומברך ועובר לעשייתן. החתן אינו מברך בעצמו את ברכות הנישואין. אין איסור גמור לעשן, ואין המעשן נפסל לעדות. אב שביקש מבנו להביא לו איסור. ברכות הנישואין הן ברכות השבח. שלא לעשות חדר יחוד. לברך קודם הדלקת נר שבת. הדלקת נרות שבת לבנות רווקות

"ליזהר מאוד" בכיבוד אב ואם

א. בשיעורים הבאים בע"ה נאמר כמה דברים בענייני כיבוד אב ואם, וכעת נקדים הקדמה כללית. תדעו, שבשלחן ערוך יש סימן אחד - סימן ר"מ -

המדבר על דיני כיבוד אב ואם, אבל יש בזה פרטים רבים. בכמה מקומות בודדים מרן השלחן ערוך כתב שצריך לזהר מאוד, בהלכות ברכות התורה (סימן מז סעיף א): ברכת התורה צריך לזהר בה מאוד. וכן בהלכות כבוד אב ואם

ספריו (בברכי"ס" קסח סק"ד, ובמורה באצבע סי' ג סעיף צה), רבי חיים פלאגי בכל ספריו (חיים לראש עמ' כט ועוד), פתח הדביר (סי' קצ, דקצ"ו ע"ב), הובחי' צדק (וי"ד סי' צח אות ד וסי' צט או' אי'), הבן איש חי (צו לד, חוקת יב, קרח ב) ועוד, כולם כתבו לשער במשקל, וכי אתה יותר חכם מכולם?! יותר מזה, מה שמשערים במשקל זה על פי המנהג, וכמו שכתב הכף החיים (הג"ל) שכן המנהג פשוט אצל בעלי הוראה לשער כל השיעורים במשקל, "ואין לשנות". למה הדגיש שכן המנהג ואין לשנות? כנראה כבר בזמנו היו כמה חכמולוגים שהוציאו חוברות על כך שיש לשער בנפח ולא במשקל, כאילו התורה ניתנה היום... אבל באמת יש לנו מסורת וצריך להתבטל לגדולי הדורות. ובדברים כאלה יש להיצמד למסורת הקדומה והמבוססת, יותר מאשר דינים אחרים שיש לנו בהם מחלוקת, או מנהגים שונים שאין להם מקור ברור. לכן מרן זצ"ל בכל ספריו כתב את השיעורים במשקל, ובערב פסח שנת תשע"ג - כמה חודשים לפני פטירתו, הייתי אצלו ואמר לי: אני מבקש ממך, תלך ממקום למקום ותפרסם בשמי שמשערים רק לפי משקל, ולא לפי נפח.

הגאון רבי יוסף ידיד הלוי - היה פלפלן גדול, והיה מחובר לנטורי קרתא, ויצא נגד השקפתו של הרב קוק - לא ידע להעריך מספיק את הרב כף החיים, והיה אומר עליו שהוא מלקט. הכף החיים תינה צערו בפני הראשון לציון היש"א ברכה - רבי יעקב שאול אלישר. אמר לו הראשון לציון: כל חכמי הספרדים של ירושלים מתאספים אצלי בסוכה בכל ליל הושענא רבה, תבוא אתה ויבוא גם רבי יוסף ידיד, ונסדר את העניין. יגיש הראשון לציון לרבי יוסף ידיד ואמר לו: מה אתה רוצה ממנו? הוא לא סתם הביא בספרו את דברי האליה רבה, פרי מגדים, רבי עקיבא איגר, פנים מאירות, נודע ביהודה, הוא לא ראה אותם בספרי סיכומים... אלא למד את כל דבריהם בעומק העיון, ורק לאחר מכן כתב. כלומר שהוא יודע את כל התורה! ואף שבספרו אינו מקשה ומתריך, חיבורו לא נועד לקושיות ותירוצים ופלפולים. וכך עשה ביניהם שלום, "ותשקוט הארץ".

פעם שמעתי מחכם יהודה צדקה - הכיר את הכף החיים היטב - שכאשר הרב כף החיים היה מברך ברכה, היה מברך אותה לאט לאט, בחיל ועדדה. ואף פעם לא הסתפק אם בירך או לא, כי היה מכוין טוב בברכה...

ב"ה שגם זרעו של הכף החיים - ניניו ובני ניניו - ממשכים בדרכו, והתורה מחזרת על אכסניה שלה (ב"מ פה). בשיחתי האחרונה עם אחי הר"ג רבי יעקב זצ"ל, שאלנו אותו, מי לדעתך הבקי באחרונים אחרי מרן האבא? והשיב: רבי יעקב חיים סופר שליט"א. כשרבי יעקב חיים סופר היה בחור צעיר, למד בישיבת תפוח, ובזמנו בהיותו בחור כבן 17 למדתי בישיבת הנגב בנתיבות, ואצלנו בישיבה לא היו עושים 'משמר' לביל ששי, לא היה לא ספר ולא עוגות... ועל כן בכל ליל ששי היינו נוסעים מנתיבות לישיבת תפוח על טנף מיוחד, והייתי רואה את הרב סופר יושב בפניה ולומד בהתמדה, לא פסיק פומיה מגירסא, לא הרים עיניו מהספר. סוד ההצלחה של כל תלמיד חכם זו ההתמדה, רק על ידי כך זוכים לידיעת התורה [וכאשר מרן זיע"א היה מקבל מכתב מהרב סופר, היה מתרגש מאד שב"ה הכף החיים זכה לנ"ן תלמיד חכם]. נברך את כבוד הרב דוד סופר שזיכה להגדיל תורה ולהאדירה ויעשה עוד כהנה וכהנה.

1 מדברי הר"ג דוד אהרן סופר שליט"א: ברשות מורנו ורבנו, עטרת ראשנו, כבוד מרן הראשון לציון הרב הראשי לישראל שליט"א. היום אני זוכה לשבת כאן למעלה על הכסא, אבל לפני ארבעים שנה הייתי יושב כאן למטה על המדרגות, ומלטף את נעלין של כבוד מרן זצ"ל, וכשהייתי חוזר לבית, אבי רבי יעקב חיים סופר שליט"א היה שואל ומתעניין מה מרן אמר בשיעור. וכשגדלנו מעט ורצינו לדעת הלכה, היינו פותחים את החוברות הדקות "ילקוט יוסף" שהיו בזמנו, שגם ילד קטן היה יכול לקבל מהן לקבל תמונה על כל חג וחג, בשפה השווה לכל נפש, ומאז הלכו הספרים והתעבו ב"ה. השי"ת יתן לכבוד הרב אורן ימים, להמשיך להנהיג ולהוביל את עם ישראל, ולהעמיד הדת על תילה.

דברי מרן שליט"א: חזק וברוך להרה"ג הרב דוד סופר שליט"א, בנו של הגאון המפורסם רבי יעקב חיים סופר שליט"א שחיבר עשרות ספרים, והוא מכהן כרב שכונה בנגבת זאב, כמה פעמים הייתי אצלו בשכונה ומסרנו שם שיעורים. הוא ר"מ בישיבת כף החיים, ובספריית הישיבה יש טור שלם של ספרי מרן זצ"ל וילקוט יוסף, למרות שלעתיים כף החיים הלך בשיטת הבן איש חי והקבלה ודלא כמרן, אבל כולם יודעים כמה הערכה היתה למרן זצ"ל כלפי רבינו יוסף חיים, וכלפי הכף החיים עצמו, "את והב בסופה".

הרי מרן בילדותו זכה להכיר את הרב כף החיים, כידוע שבשנת תרפ"ז היתה רעידת אדמה בירושלים, ובאותה שעה הכף החיים ישב וכתב את ספריו בקומה העליונה של בית הכנסת "שושנים לדוד", ומרן למד למטה, ומדרגות בית הכנסת קרסו, והלוסטרא נפלה והכל התמלא אבק. מרן בתור ילד כבן 6 נבהל, והרב כף החיים פייסו ולקחו יד ביד עד הבית. כשאביו של מרן ראהו חוזר, שאלו: איפה הספר 'תורה תמימה' שנתתי לך ללמוד בו? אז היה יקר המציאות. מרוב הבהלה מרן שכח את הספר בבית הכנסת, ולא יכל להביאו חזרה, ואביו כעס עליו ורצה להכות בו כדרך שנהגו בזמנם... הכף החיים עצר בעדו ואמר: לא תיגע בו, הוא עתיד להיות גדול בישראל!

הרב כף החיים היה חסידא קדישא, מה היינו עושים בלי ספר 'כף החיים', זה ספר הפלא ופלא, אין הלכה שאנחנו כותבים ולא מעיניים בספר כף החיים. בהקדמת ספר כף החיים נדפס מכתב מחכם עזרא עטיה ומרן זצ"ל - שהיה אז ס"ה בגיל 36, ושם שיבחו את בנו של הכף החיים, רבי משה, משה זכה וזיכה את הרבים זכות הרבים תלויה בו, על שמוציא לאור את הספר החשוב הזה. מרן הגיה את כל הכף החיים, היו קטעים שהאותיות היו מחוקקות, והרב השלים בכתב ידו, ורואים את זה במהדורות הישנות. וגם השלים את כף החיים חלק יורה דעה ח"ב, מסימן קיז ס"ק יג הלאה.

הכף החיים הנחיל לנו דרך להתבטל לגדולים, השבוע היה לי ויכוח עם תלמיד חכם אחד מאלעד, שהוא צדיק וראש שמיים, ושומר את העיניים, נוסע רק במוניות, אשריו ואשרי חלקו, אבל לא הנחילו אותו דרך נכונה בפסיקת ההלכה. הכף החיים (סי' קסח סקמ"ו) כתב שהמנהג לשער כל דבר במשקל, כזית - 27 גרם, וכביצה - 54 גרם. ואותו חכם מורה לשער בנפח. אמרתי לו, מה עם ההתבטלות לגדולי הדורות, כולם כתבו לשער במשקל ולא נפח, מהם רב שרירא גאון (אוצר הגאונים על ביצה ס"א) - לפני כאלף שנים, הרב המגיד (פ"א מהל' עירובין ה"ב), הראב"ה (ברכות ס"י קו) - רבינו אבי העזרי, רבינו יצחק בן גיאת (מאה שערים ה' קידוש). וכן כתבו האחרונים, מרן החיד"א בכל

יו"ד סימן רמ סעיף א): צריך לזוהר מאוד בכבוד אביו ואמו ובמוראם. וכן בהלכות מזוזה (יו"ד סימן רפה סעיף א): מצות עשה לכתוב פרשות "שמע" והיה אם שמוע", ולקבעם על מזוזות הפתח, וצריך לזוהר בה מאוד² [א.ה.ג. גם על מצות צדקה (סי' רמז ס"א) מרן כתב "ומאד יש לזוהר בה", ובהל' מילה (סי' רסג ס"א) כתב "צריך לזוהר מאד", אבל שם מובן, כי מדובר על ענייני פיקוח נפש, ונשמרתם מאוד לנפשותיכם"].

השווה כבודם לכבוד

ב. בגמרא מסכת קידושין (ל: והלאה), יש סוגיא שלימה בענייני מצות כיבוד אב ואם, ושם למדו כמה שנאמר "כבד את אביך ואת אמך", ונאמר "כבד את ה' מהונך" (משל' ג, ט), שהשווה הכתוב כבוד אב ואם לכבוד המקום. וכן ממה שנאמר "איש אמו ואביו תיראו" (ויקרא יט, ג), ונאמר "את ה' אלהיך תירא ואותו תעבוד" (דברים י, ז), שהשווה הכתוב מורא אב ואם למורא המקום. ועוד שם, תנו רבנן, שלשה שותפים הם באדם, הקב"ה ואביו ואמו, בזמן שאדם מכבד את אביו ואת אמו, ואומר הקב"ה, מעלה אני עליהם כאילו דרתי ביניהם וכבודני. רואים כמה התורה החשיבה את מצוות כיבוד מורא אב ואם.

מצות "כיבוד" ומצות "מורא"

ג. כיבוד אב ואם ומורא אב ואם, אלו שתי מצוות נפרדות, "כבוד" זה בקום ועשה, לעמוד בפני אביו, וכדומה, ו"מורא" זה בשב ואל תעשה, שלא ישב במקומו של אביו, שלא יתחצף אליו ויחלוק עליו, וגם כשחושב כמו אביו לא יאמר: כן, אני מסכים, וכי מי אתה שתסכים עם אביך?! וכן שלא יזכירו בשמו. ולכן כל מוני המצוות - רב סעדיה גאון, ספר החינוך, הרמב"ם - מנו את מצות כיבוד אב ואם, ומצות מורא אב ואם, כשתי מצוות נפרדות. ואכן יש אופנים מסוימים שאדם נפטר ממצות כיבוד אב ואם, אבל לא ממורא אב ואם.

מצות כיבוד "אב" ו"אם"

ד. את מצות כיבוד אב וכיבוד אם מנו כמצוה אחת - "כיבוד אב ואם", ולכאורה מדוע לא נחשבות כשתי מצוות, הרי יש מצוה לכבד את אביו לבד, ויש מצוה לכבד את אמו לבד, וכגון שאביו טס לחוץ לארץ או נפטר לבית עולמו, עדיין יש מצוה לכבד את האמא, וכן להיפך. ומה שונה ממצות תפלין, שמוני המצוות החשיבו את תפלין של יד ותפלין של ראש לשתי מצוות נפרדות, שהרי אם אין לו תפלין של יד, כגון שאבדו והוא במקום בודד, או שנקטעה ידו, ניח תפלין של ראש בלבד ויברך "על מצות תפלין", ומי שאין לו תפלין של ראש, ניח תפלין של יד בלבד, ויברך "להניח תפלין". ובמשך היום יחפש למי יש את התפלין שהיו חסרות לו, ויניחן. ואם כן גם במצות כיבוד אב ואם, כל מצוה שייכת בפני עצמה, ומדוע לא מנו אותן כשתי מצוות.

ההבדל בין כיבוד אב ואם לתפלין

ה. יש ליישב לפי מה שכתב הרמב"ן (בהשגות לספר המצוות שורש ב), שמצות כיבוד אחיו הגדול³ לא נמנתה בתור מצוה בפני עצמה, כי היא נלמדת ממה שנאמר "כבד את אביך ואת אמך", ואת "לרבות אחיך הגדול (כתובות ג), והכל נאמר בכלל אחד, דהיינו שציווי אחד "כבד" נאמר גם על אביו וגם על אמו וגם על אחיו הגדול, ואם את אב ואם לא מונים כשתי מצוות, כל שכן את אחיו הגדול

² שלחו לי השבוע שאלה ממושרד המשפטים, שהם עוברים לבנין חדש, ושואלים שחלק מהפיקדים ספרדים וחלק אשכנזים, האם יקבעו את המזוזות ישר - כמנהג הספרדים, או אלאכסון - כמנהג האשכנזים מספק, האשכנזים תמיד מסופקים אבל לנו אין ספק... והשתי להם שיעשו על פי רוב הפיקדים.

³ החיד"א (ברכ"י סי' רמ ס"ק טוב) כתב שבכלל המצוה לכבד גם את אחותו הגדולה. ואמנם אין צורך לכבד כמו הכבוד שנותנים לאבא, שעומדים לפניו בשיעור כמלוא עיניו - כ-128 מטר, ולא ישב עד שיגיע למקומו, ואם בדרך תפס אותו איזה נודניק והתחיל לדבר עמו, אין צורך להמשיך לעמוד, כי נחשב שכבר הגיע למקומו.

⁴ מי שמכוין במצות התפלין אינו צריך לומר "לשם ייחוד" לפני הנחתן, כי כל אמירת לשם ייחוד נועדה לעורר את האדם לכוונת המצוה, ובפרט במצוה כזו שרגיל לקיימה בכל יום ויחנך שלא יזכור לכוין. אני זוכר שמרן זצ"ל ברוב ימיו לא אמר לשם ייחוד לפני הנחת התפלין, ואמרו לי שבסוף ימיו לפעמים כן היה אומר לשם ייחוד.

⁵ מברכים ברכת האירוסין על כוס יין, ולפני ברכת האירוסין מברכים על היין "בורא פרי הגפן", ואף שהיין יצא מן הענבים שברכתם "העץ", וכמו מנגו ותפוחים ואפרסקים, אבל הענבים נשתנו למעלותא להיות יין, ומברכים את החתן והכלה שכמו שיצא מהענבים יין טוב, כך יצאו מהם בנים טובים.

⁶ יש נוהגים שהחתן בעצמו מברך את ברכת האירוסין, אבל אנתנו נוהגים שהרב מברך בשבילו, כי בדרך כלל הוא מתרגש. ומכבדים את ראש הישיבה לסדר קידושין, כי הוא

שאינו כתוב מפורש, מה שאין כן בתפלין שנאמרו שני ציוויים, "וקשרתם" לאות על ירך, "והיו" לטוטפות בין עיניך.

מטרה אחת

ו. עוד יש לומר, שבכיבוד אב ואם יש יסוד אחד לכיבוד האב ולכיבוד האם, והוא שהבן מחוייב לכבד את מי שהביאורו לעולם, מה שאין כן במצות תפלין, שלמצות תפלין של יד ולמצות תפלין של ראש יש שתי מטרות שונות, הנחת תפלין של יד מטרות⁴ להכניע את הלב ואת תאוותיו, והנחת תפלין של ראש מטרות לשעבד את המוח ולזכור נסים ונפלאות שהשי"ת עשה עמנו.

לא מברכים על כיבוד אב ואם

ז. לא מברכים על מצות כיבוד אב ואם, אף שהיא מצוה חשובה מן התורה. ולכאורה לפני שמביא לאביו כוס מים או תה, למה לא יעמוד ויברך "ברוך אתה ה', אלוקינו מלך העולם, אשר קידשנו במצוותיו, וציוונו על כיבוד אב ואם". וכן אם אומר לו אביו: לך לבנק ותשלם חשבון ארנונה או חשמל, היום עושים הוראת קבע, אבל אביו זקן ואינו מבין בזה ואמר לו ללכת לבנק ולשלם. כשהולך לבנק מקיים מצות עשה מן התורה. אמנם אם יש שם פריצות ויושבות שם פקידות שלא בצניעות, לא ילך, ויאמר לאביו, סליחה, אבל אינני יכול לשמוע בקולך. ורק אם אין בעיה של צניעות, ילך וישלם את החשבון, ולהלכה אינו צריך לשלם מהכסף של עצמו, אלא משל אביו, טוביה חטא וזיגוד מנגיד!⁵... (פסחים ק"ג), אבל הוא יטרח מעצמו וילך להפקיד את החוב. ולמה לפני שמפקיד את הכסף, לא יעמוד ויברך על מצות כיבוד אב ואם? ומה שונה מצוה זו ממצוות סוכה ולולב וכו' שמברכים עליהן?

אפשר שתתבטל המצוה

ח. אלא כתב הרשב"א בתשובה (ח"א סי' יח), וכן הוא בתשובות המיוחסות לרמב"ן (סי' קפט), שלא מברכים על מצוה התלויה באחרים, לפי שאפשר שתיעקר ולא יקיימה, והברכה תהיה לבטלה. כגון שבא עני ועושה "פוחת את ירך", רוצה כסף... כמובן שמבקש לצורך מחייתו, לא בשביל דירה שניה או שלישיית לבנו, צריך לדעת למי לתת צדקה. למה נותן הצדקה לא יעצור לרגע את העני ויברך "ברוך אתה ה', אלוקינו מלך העולם, אשר קידשנו במצוותיו, וציוונו על הצדקה", הלא הוא מקיים מצוה מן התורה? כי אולי העני לא יתרחש, ויחזיר לו את השקל, ויאמר: מה אתה נותן לי שקל אחד, תתן לפחות חמשה או עשרה שקלים... ונמצאת ברכתו לבטלה. והוא הדין במצות כיבוד אב ואם, יתכן שהבן יגיש לאביו כוס תה, ואביו יאמר לו, היום לא קמת לתפלה ולכן אינני רוצה טובות ממך, וכיון שאפשר שהוריו ימחלו לו על מעשה הכיבוד ותיעקר המצוה, לכן אין לברך על מצוה זו.

ברכת האירוסין לפני הקידושין

ט. יש כיוצא בזה בדין ברכת האירוסין, לדעת בעל הלכות גדולות אחת מתרי"ג מצוות יש מצוה לקדש אשה, ולכן מברכים ברכת האירוסין "אשר קדשנו במצוותיו וצונו על העריות ואסר לנו את הארוסות והתיר לנו את הנשואות לנו על ידי חופה בקידושין"⁵. ונחלקו הראשונים מתי צריך לברך ברכת האירוסין, לדעת הרמב"ם (פ"ג מהלכות אישות הכ"ג) ברכת האירוסין היא ברכת המצוות, ולכן צריך לברכה לפני הקידושין⁶, ומיד לאחר הברכה, העדים⁷

טרח בשבילו ולימדו תורה והעמידו במקומו. אמר לי ראש ישיבה אחד, שלפי מנהגם אם רב אחר יסדר קידושין לתלמידו, יכול לתבעו לדין תורה על כך שגנב לו את המצוה, וישלם לו עשרה זהובים...

לגבי שבע ברכות הנישואין, אינן ברכות המצוות אלא ברכות השבח, ולכן הרמב"ם (כ"ב בנזיר, הובא בר"ם מעשה רוקח ח"א ד"ע"ד) היה כועס על חתן שהיה מברך את עצמו "יוצר האדם", "שמח תשמח", "שוש תשיש", וצריך מישהו אחר שיברך בשבילו. וכאמור אפילו ברכת האירוסין שהיא ברכת המצוות - להרמב"ם, ויש מפלפלים לומר כן אף בדעת הראב"ד - נהגו שהחתן אינו מברך בעצמו.

⁷ הרב מסדר הקידושין ישים לב שהעדים אינם קרובים לחתן ולכלה, וכן זה לזה, אבל לרב יכולים להיות קרובים. מרן זצ"ל בכל חופה שהיה נמצא, היה אומר: אני עד אחד - מי לא ירצה!...! - ותופס איתו עוד תלמיד חכם שיהיה עד. הטוב ביותר לקחת עדים תלמידי חכמים ויראי שמים. וגם המעשן סיגריה אינו פסול לעדות, ואמנם אחי ע"ה היה אומר, שהמעשן סיגריה נחשב כמאבד עצמו לדעת, ופסול לעדות, אבל פעם אמרתי לו, אם יבוא אליך תיק כזה, שאחד העדים מעשן סיגריה, האם תבטל את הקידושין למפרע ותתיר לה ללכת ולהינשא? הוא חיך, והבנתי שאמר כך בציבור כדי להרחיק את האדם מן הסכנה, אבל באמת אמר את דבריו בלשון גוזמא ולא ברצינות. ולהלכה ברור שגם מעשן סיגריה כשר לעדות. הרב משה פיינשטיין באגרות משה (ח"מ ח"ב ס"י עו) כתב, נכון שאם תקח מאה אנשים חולי המחלה הידועה בריאות ל"ע,

ישמעו שהחתן אומר לכלה "הרי את מקודשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל", ויראו שנותן לה את הטבעת⁸, שהרי כל המצוות מברך עליהם עובר לעשייתן (פסחים י:). בא הראב"ד (בהשגות שם) וחלק, וכתב שיש לקדש ורק אחר כך לברך, מפני שהדבר תלוי בדעת אחרים, וחוששים שמא האשה תחזור בה ולא תרצה להתקדש לו, ונמצא שבירך ברכה לבטלה.

חדר יחוד

י. כאמור ברכת האירוסין היא ברכת המצוות, ולכן מברך עובר לעשייתן, אך ברכות הנישואין אינן ברכות המצוות, אלא ברכות השבח, ואין צריך שיהא עובר לעשייתן. ולכן מנהגינו שלא עושים יחוד מיד אחר החופה, אלא בבית, כי זה מנהג מכוון. לפני כעשר שנים הייתי בחופה של אחד התלמידים, עם בת סמינר מסוים, וכיבדו את מנהל הסמינר - שנראה רב רבנן, אבל באמת הוא לא כזה - שיברך ברכה בחופה. לאחר החופה פנה לחתן שהוא בוגר 'ישיבת חזון עובדיה' ואמר לו: תחזיק ביד הכלה ותלך איתה לחדר יחוד. הסתכלתי עליו, וכי נהיית מרא דאתרא? אז מה אם הכלה למדה אצלך בסמינר, מה אתה מתערב? לקחתי את החתן ואמרתי לו: בוא איתנו לריקודים, אנחנו לא עושים חדר יחוד, תראה מה כתבו שער המלך (בפ"י מה' אישות, קונט' חופת חתנים ס"ט), כנסת הגדולה (בשיירי או"ח ס' שלט סק"י), נהר פקוד (דט"ז ע"ב), ערוך השלחן (סימן נה ס"ק טו), שעשיית חדר יחוד הוא מנהג מכוון [ולא צריך לשמוע כאשר אשכנזי כופה את מנהגו עלינו].

עובר לעשייתן

יא. מעולם לא נהגו אצלנו לעשות חדר יחוד, רק עכשיו מדריכי החתנים האשכנזים והמשוכנזים מלמדים כך את החתנים, אבל וכי קראו פעם את הספרים הללו, שער המלך, כנסת הגדולה, נהר פקוד, ערוך השלחן. אחר כך באמצע המעגל, אמר לי אותו מנהל סמינר: אבל הרב, צריך שיהיה 'עוֹבֵר לעשייתן'... עובר לעשייתן. אמרתי לו: מה עושים בחופת נדה⁹, וכי שם הוא עובר לעשייתן?! שתק, לא ידע מה לענות. אלא שבברכות השבח לא צריך שיהיה עובר לעשייתן מיד, ומספיק שיהיה ניכר על מה מברך, וגם כאן די בכך שלאחר החתונה הולכים לביתם.

גילה את הירושלמי

יב. בספר עטרת שלמה הקשה מדברי הירושלמי (ברכות פ"ט ה"ב), שהיושב בבית הכסא ושומע רעמים, או רואה ברקים מהחלון, אם יכול לצאת מיד ולברך יצא ויברך, על הרעמים "שכוחו וגבורתו מלא עולם" ועל הברקים "עושה מעשה בראשית", ואם עד שיצא יעבור זמן תוך כדי דיבור לא יברך. משמע מדברי הירושלמי שאף המברך ברכות השבח, צריך שיהיה עובר לעשייתן מיד, ולפי זה צריך לעשות חדר יחוד. אותו אחד הקשה כאילו כל

ימצאו רובם מעשנים, אבל אם תבדוק מזה מעשנים, תמצא שלא רובם חולים. רוב החולים מעשנים, אבל רוב המעשנים אינם חולים, והרי בכל התורה כולה הולכים אחרי הרוב. ומה שבעניני פיקוח נפש הולכים אפילו אחר המיעוט, זה כאשר הסכנה לפנינו, כגון בנין שקיס וספק אם יש שם אדם, וספק אם הוא יהודי, וספק אם הוא חי, בכל זאת מפקחים עליו את הגל ומחללים עליו את השבת (יומא פג. ש"ע ס' שכת סע"ג ב). אבל כיון שרוב המעשנים אינם חולים, אין זה נחשב שהסכנה לפנינו, ולכן אין איסור גמור לעשן.

מרוך בשו"ת יחיה דעת (ה"ה ס"ט לט בהע"י) כתב, שהמשגיחים ביישוב, שומרי משמרת הקודש, עליהם לפקוח עיניהם על הבחורים לכל ירגילו עצמם לעשן. ואותם בחורים שמתחילים לעשן בפורים, אחר כך ממשיכים לעשן, וחבל. ומה שלא מברכים על הנאת העישן כי איננה הנאה ממשית כמו טעם (ילקו"י ברכות ס"י רטז סע"י ב). גם בספר אור לציון חכמה ומוסר (עמ' רכא), כתב שכל אחד ירגיל עצמו בפרט מצעירותו שלא לעשן, ואם כבר התרגל לעשן ישתדל בכל כוחו להיגמל מכך ולהפסיק לגמרי לעשן, כי יש לחוש שעובר בזה על ונשמרתם מאוד לנפשותיכם.

לפני עשרות שנים מרן זצ"ל דיבר כאן בבית כנסת היזדים, ואמר בתקיפות שאסור לעשן. אחר השיעור הייתי מצטרף אליו ברכב, ואמרתי לו: אבא, למה אמרת שיש איסור גמור לעשן, הלא הרב פיינשטיין אמר דברים מסתברים, שרוב המעשנים אינם חולים. אמר לי הרב, אשיב לך בהמשך. כעבור כמה שבועות אמר לי: תשמע, כעת פנו אלי בעלי חברות הסיגריות, ואמרו לי, מאז שכבודו דיבר על איסור העישן, המכירות של הסיגריות ירדו בצורה משמעותית!...! ידברתי בתוקף כדי שתהיה השפעה לדברים. ואכן הרופאים מוכיחים שהעישן מדיק לבריאות, אבל מי שמעשן סיגריה אחת או שתי סיגריות ביום, כגון שרוצה לעשן אחרי הסעודה, או שלומד סוגיא עמוקה ורוצה לעשן, 'מעלה עשן כל שהוא רבי'... אין זה איסור, ורק מי שמעשן הרבה יכול לבוא לידי מחלות.

גדולי הספרדים לדורותיהם שכתבו שהמנהג לא לעשות חדר יחוד, לא ידעו את הירושלמי הזה, "עד שקמתי דבורה שקמתי אם בְּיִשְׂרָאֵל" (שופטים ה, ז), ובא הוא וגילה את הירושלמי. אפילו אם לא היה לנו תירוץ, מקושיא לא מתים, ומנהג אבותינו בידינו. אבל באמת זו לא קושיא כלל, כי ברקים ורעמים כעבור רגע נעלמים, ואם לא יברך תוך כדי דיבור לא יהיה ניכר על מה בירך, אבל בחתונה ניכר שמברך על שמחת החתן והכלה, ולכן גם אם היחוד יהיה לאחר שלש וארבע שעות, אין בכך כלום [וידוע שגם מורנו הרב אור לציון היתה דעתו שלא לעשות חדר יחוד, ותמוה שבספר הנ"ל שהולך תמיד בעקבותיו, כאן סטה מדרך רבו].

לא ראינו כלה עם מטפחת

יג. אחת הסיבות שלא עושים חדר יחוד, כי אם יעשו הכלה תצטרך לשים כיסוי ראש, ולא ראינו כלה עם מטפחת. ומה תאמר, שתשים פאה נכרית, הלא אצלנו פאה נכרית היא בגדר 'בל יראה ובל ימצא', גם עוברת על דת יהודית, גם פריצות, וכיום גם חשש תקרובת עבודה זרה, וכי מתאים שבלי חתונתה תעלה על ראשה תקרובת עבודה זרה? חס ושלום. יש שמצאו פתרון, להשאיר את הדלת פתוחה, או להכניס לחדר ילד קטן או צלם, אבל כל זה לא יעזור, כי מן הדין אין צורך ביחוד גמור, ודי במה שמכניסה למקום המיוחד להם, שבוה היא אשתו לכל דבר ואם חלילה תמות הוא יירש אותה, וכלשון הרמב"ם (פ"י מהל' אישות ה"א) והשלחן ערוך (אה"ע ס' נה ס"א): עד שיביא אותה לתוך ביתו וייתחד עמה ויפרישנה לו. ולכן אם יעשו חדר יחוד תצטרך כיסוי ראש כדיון, וזו לא שמענו.

שבע ברכות אחר סעודת החתונה

יד. תשאלו, אם כדברינו שאף לאחר החופה הכלה לא נחשבת נשואה החייבת בכיסוי ראש, מדוע לאחר הסעודה מברכים שבע ברכות, הלא מרן השלחן ערוך (אה"ע ס' סב ס"ה) פסק, שיש לברך שבע ברכות דוקא בבית חתנים¹⁰? וגם מכאן רצו להוכיח שצריך לעשות חדר יחוד מיד. אבל וכי אותם חכמי הספרדים מלפני כארבע מאות שנה לא ידעו את הטענה הפשוטה הזו? גם ראש ישיבת פורת יוסף חכם עזרא עטיה, היה מתנה עם החתנים, שמי שרוצה לקיים את החתונה באולם ישיבת פורת יוסף בחינם, שלא יעשה חדר יחוד, וישבע שבועה חמורה, ומי שמתעקש שילך ל'היכל דוד' או מקום אחר וישלם כסף... וכי רבי עזרא עטיה לא ראה שמברכים שבע ברכות בסעודה?!

שמחה יתירה

טו. אלא ראשית כל צריכים להתבטל לגדולי הדורות, 'אם ריק הוא - מכם', ו'מקושיא לא מתים'. ודבר שני, שזו לא קושיא כלל, מי שבטלן לא יודע פוסקים, אבל צריכים להתמיד ולדעת פוסקים, שהרי הרדב"ז (ח"ד ס' רמט) -

כשהיינו קטנים, חכם בן ציון אבא שאול בא למרן זצ"ל בפורים והביא לו במתנה סיגריה ארוכה. הרב לא היה מעשן, ולכן פתח את המגירה והניח את הסיגריה בצלחת של העטים. במוצאי פורים הרב רואה שהסיגריה נעלמה, מיד קרא לנו הבנים והקים ועדת חקירה: מי עישן את הסיגריה הזו... התברר שאחד הבנים עישן אותה, לא משנה מי... והרב נתן לנו מוסר על הראש, ואמר לנו שלא לעשן.

אדם שאביו מצווה לקנות לו סיגריות, אם אפשר יתחמק, אבל באופן שלא יכול להתחמק יקנה לו סיגריות, כי העישון אינו איסור גמור. ואילו היה איסור גמור, היה איסור להביא לו. כמו אב שאומר לבנו, רד בבקשה לחנות, ותקנה לי עיתון 'מעריב' ערבים שלא בחכמה, 'ידיעות' או 'הארץ', יאמר לו: סליחה אבא, אם תרצה אביא לך עיתון 'המודיע' או 'הדרך'... אבל עיתון חילוני אסור בתכלית האיסור, יש שם תמונות של פריצות וזלזול בחכמים. וכן אם אביו שוכב ומבקש ממנו שילחץ על כפתור וידליק לו את הטלוויזיה, לא ישמע לו, שהרי אסור בכלל להכניסה לבית, שנאמר (דברים יז, כו) "ולא תביא תועבה אל ביתך", אלא יאמר: סליחה אבא, אם תרצה אביא לך כוס מים שלא תתרגז...

⁸ ויקפיד לומר את כל המשפט "הרי את" וכו' לפני נתינת הטבעת, כי אם יעשה להיפך, תהיה בעיה שיצטרך לקחת בחזרה את הטבעת, ושוב לומר "הרי את" וכו'. בילקוט יוסף (שובע שמחות ח"א עמ' קנט) הבאנו מה שכתבו (ס' בית חתנים פ"ה הע' לג) בשם הגרי"ש אלישיב, שהכלה כבר זכתה בטבעת ותצטרך להקנות לו אותה בחזרה, או שיקח טבעת חדשה, אבל מרן זצ"ל (יב"א ח"ב חאה"ע ס' ה אות ג, ובחכמה לס' בית חתנים הנ"ל) פסק שלא צריך קנין חדש, ומספיק שיקח ממנה את הטבעת בחזרה ויחזור ויאמר "הרי את" וכו'.

⁹ זו ראייה ששמעתי לפני מעל חמישים שנה מגדול הדור הגאון רבי עזרא עטיה ראש ישיבת פורת יוסף.

¹⁰ אמנם ה"ט" (סק"ז) חילק בין זמנם לזמננו, אבל לא בא לפרש את מרן, אלא חלק עליו, אך אנחנו קיבלנו הוראות מרן.

שהיה בדורו של מרן הבית יוסף - כתב, ששונה הסעודה הראשונה שיש בה שמחה יתירה, וכל קרובי החתן והכלה - דודים ודודות, אחיינים ואחייניות, ושושבינים - נמצאים שם, ולכן אף שאין זה בית החתן מברכים שם שבע ברכות.

מברכים ואחר כך מדליקים

טז. כאמור, ברכות המצוות מברך ועובר לעשייתן, ולפי זה יש לברך על הדלקת נרות שבת קודם ההדלקה¹¹. בילקוט יוסף (שבת א' ח"ב קונטרס אחרון סי' ב) הזכרנו שכך היה המנהג הקדום, וכן מוכח מדברי הגמרא (פסחים י:): שכל המצוות מברך עליהן עובר לעשייתן, חוץ מטבילת הגר, כי גר לא יכול לברך לפני שטבל ונתגייר, ולמה לא אמרו דבר יותר מצויה וזה הדלקת הנר, ומשמע שגם בהדלקת הנר מברך ועובר לעשייתן. מרן זצ"ל (ביבי"א ח"ב סי' טז) הביא כעשרה ראשונים שכך סוברים, ואנחנו ישבנו על זה ומצאנו שכן דעת כשלים גאונים וראשונים, שיש לברך קודם הדלקת הנרות, ומהם השבלי הלקט¹² (ענין שבת אות נט, ובקצר כלל ב' סי' טז) ועוד ועוד, וכן סבר מרן הבית יוסף (סי' רסג), וכן כתבו עשרות רבות של אחרונים, ולשיטתם המברך לאחר הדלקת הנרות עושה ברכה לבטלה.

אחד מאלף לא מצאתי

יז. יש חכם אחד שפרסם בשם ספר הנייר (עמ' כה) - אחד מבעלי התוספות - שיש לברך אחרי ההדלקה. אולם ראשית, זהו ראשון אחד נגד כשלים ראשונים, ועוד שבהקדמת ספר הנייר כתוב שההגהות בספר זה אינם מהמחבר, אלא מהמוציא לאור שהיה אחרון אשכנזי, והדין הזה מבואר בהגהה ולא בגוף ספר הנייר, ונמצא שאין אפילו ראשון אחד שאומר לברך לאחר הדלקת הנרות. ואמנם מהר"ו (בחדושי דינים שבסוף הספר אות כט) - היה לפני כ- 600 שנה - הוא הראשון שחידש שיש קצת נשים שנהגו לברך לאחר ההדלקה, כי מקבלות שבת בהדלקה, והרמ"א (סימן רסג סעיף ה) וחכמי אשכנז סמכו עליו, אבל כבר האחרונים העירו שאף אם מקבלות שבת בהדלקה אין הכרח לדחות את הברכה, כי יתכן שמקבלות שבת בגמר ההדלקה ולא בברכה. ולכן תברך על הדלקת הנרות ותעבור להדלקתן, וככל המצוות שמברך עליהן עובר לעשייתן.

אין להמשיך ולברך ברכות לבטלה

יח. גם אשה שנהגה לברך אחר הדלקת נרות שבת, תשנה את מנהגה ותתחיל לברך קודם ההדלקה, דלא כמו שכתב האור לציון (ח"ב פרק יח אות ג) שתמשיך במנהגה, ורק כלה חדשה תתחיל לברך לפני ההדלקה, אבל במחילה מכבוד תורתנו, למה אותה שבירכה ברכות לבטלה תמשיך במנהגה, וכי מי שאכל שום וריחו נודף יאכל עוד שום (ברכות נא)?! אחר שנתברר לה האמת שלדעת רוב ככל הפוסקים יש לברך ולאחר מכן להדליק, תעשה כפי ההלכה, ומה שיש שנהגו לעשות להפך, כי חששו לדברי הרמ"א¹³, ואמנם האשכנזים יוצאים ביד רמ"א, יש להם בזה מנהג קדום, והם פחות חוששים לאיסור ברכה לבטלה,

¹¹ מקודם הזכרתי חכם אחד, ולא אמרתי את שמו, ולמרות שלפי ההלכה לא צריך לחוש לכך, כי הוא כתב בספרו דברים לא נכונים, וצריך לקחת אחריות, ומצוה לפרסם את הטעויות שלו כדי שלא יטעו אחרים על ידו, אבל בכל זאת יש שנפגעים ולכן לא אוכיר את שמו. אותו מחבר למד אצל המשכנזים והושפע מהם, מצד אחד הוא כתב על מנהג הספרדים שלא לעשות חדר יחוד, שאינו מנהג טוב ויש לבטלו, ומצד שני כתב שיש לקיים המנהג להדליק נר שבת ואחר כך לברך, והאריך בדבר חשיבות המנהגים. בערב פסח שנת תשע"ג, כחצי שנה לפני פטירתו של מרן, באנו אליו כהרגלנו בכל שנה לבוא להתפלל אצלו שחרית בערב פסח, ובני הבכור רבי עובדיה שליט"א היה עושה שם כל שנה סיום מסכת. לאחר הסיום נכנסתי אליו לחדר, והראיתי לו מה עשה אותו מחבר. מרן הגיב קצת בחריפות, לא משנה מה אמר, אבל ברור שלא זו הדרך (וראה ילקוט שבת כרך א' ח"ב עמ' תרנט).

¹² נמצא בתוכנת 'אוצר החכמה'. דרך אגב, הרב רבי דוד סופר ה' ישמרהו, הוא יזם את הוצאת 'אוצר החכמה', שיש שם כ-120,000 ספרים וחבורות, וניתן לחפש שם דברים ומיד למצוא, איזו זכות יש לו!

¹³ הגאון רבי עמרם אבורביע, היה גאון עצום, ר"מ בישיבת פורת יוסף, ומרן זצ"ל למד אצלו בהיותו כבן 12, ולאחר מכן נתמנה רבי עמרם לכהן כרבה של פתח תקוה וכחבר מועצת הרבנות הראשית לישראל. ובספרו נתיבי עם (סימן תקפ"ט) כתב, שבשנת תק"ג ט"ז, היתה מגיפה גדולה בבגדאד וכל חכמיה מתו, כפי שהעידו בהקדמת ספר

אבל אנחנו הספרדים צריכים לנהוג כדעת רוב ככל הפוסקים, לברך ואחר כך להדליק, וחילופיהן בגולם.

אין מקבלים שבת בהדלקת הנרות

יט. גם הגאון רבי מרדכי כרמי - שהיה לפני כ-250 שנה, בן דורו של החיד"א - משמע ממה שכתב בספרו מאמר מרדכי (סי' רסג ס"ק ד), שהמנהג הרווח היה שלא לקבל שבת בהדלקה, ולפי זה אין שום חשש לברך ולאחר מכן להדליק. מסופר (הובא ביבי"א ח"ט האו"ח סי' כד אות ו) על הגאון רבי איסר זלמן מלצר, שלאחר שהגיע לארץ ישראל הורה לרעייתו הרבנית ולבני ביתו, שיש לברך על הדלקת הנרות ולאחר מכן להדליק, כדעת המרא דאתרא מרן השלחן ערוך, ורק בארצות אשכנז נהגו כדעת הרמ"א, אבל לא בארץ. ואם כך אמר רב אשכנזי, כל שכן אנחנו הספרדים שצריכים לברך קודם הדלקת הנרות.

ההלכה לא תשתנה!

כ. בזמן האחרון הייתי בקשר עם כמה רבני חב"ד, ודיברו איתי בעניין הדלקת נרות שבת בברכה לבנות רווקות, וסיפרתי להם סיפור מעניין. לפני קרוב לתשע שנים היו בחירות לרבנות הראשית לישראל, ומרן רצה שנמשיך ברבנות את דרכו בהלכה, והיה קורא לאנשים מהגוף הבוחר ומסביב להם את החשיבות לבחור בנו, וביניהם היו מעל עשרה נציגים של חב"ד, ואחד מהם שאינו רב אלא עסקן, אמר למרן: הרבי מליובאוויטש בזמנו פרסם מודעות "כל אשה ובת מדליקה נרות שבת", והרב בפנית ההלכה ברדיו - ושוב נדפס בשו"ת יחיה דעת (ח"ב סי' לב) - חלק עליו ופסק שבנות רווקות לא ידליקו נרות שבת בברכה, והמשיך העסקן ואמר: כיון שחלקת על הרבי פגעת בכבודו, ולכן תכתוב בבקשה פסק אחר, שבנות רווקות יכולות להדליק נרות שבת בברכה, ואם תעשה כך נתמוך בך! מרן כעס עליו ואמר: אל תתמוך ולא כלום, וכי אנחנו יכולים לשנות את ההלכה?! יש לנו שלחן ערוך ופוסקים! ומה שאינן יכולות לברך על ההדלקה, כי אמן שהיא עקרת הבית מברכת ומדליקה ופוטרת אותן, וכל שכן שלא יברכו על הדלקת הנר באותו חדר, כי אין מברכים על תוספת אורה. אף שמרן חשש מאוד שלא יבחרו בנו, כי היו שלחמו בו, אבל הוא לא ניזון מאינטרסים ומשיקולים פוליטיים, אלא היה חזק ביראת שמים. לעומת זאת כשהיה חשש במקוואות של חב"ד - בור על גבי בור, היו לחצים על מרן שיצטרף לרב שך לפסול, אבל אמר, אני מסתכל בפוסקים, ומדבריהם עולה שהמקוואות הללו כשרים לכתחילה.

מצוה שאין עתים להיפטר ממנה

כא. דיברנו בענין שלא מברכים על מצות כיבוד אב ואם, ויש להוסיף בנותן טעם על פי דברי האור זרוע (ח"א הל' ברכת המוציא סי' קמ), שאין מברכים על מצוה שאין לנו עתים להיפטר ממנה, וגם מצות כיבוד אב ואם כל זמן שיכול חייב לכבדם. ומאותו הטעם לא מברכים על מצות ביקור חולים, כי כל שיש הזדמנות לבקר את החולה, יש מצוה לבקרו¹⁴. ומאותו הטעם לא מברכים על מצוות ניחום אבלים, נתינת צדקה, קבורת מתים, חליצה וייבום, פריקה וטעינה, השבת העבוט, שכל אלה מצוות שאין להן זמן של פטור.

צדקה ומשפט ובספר וזאת ליהודה - על רבי יהודה צדקה זצ"ל, ובאותה תקופה הביאו גאון אשכנזי שילמד הלכות, ולימדם מנהגי האשכנזים, וכתב הרב, כעת תבין למה מחמירים בכלי זכוכית בפסח, ונוהגים בדברים נוספים על פי הרמ"א, כי נמשכו אחרי אותו רב אשכנזי שבה ללמדם תורה. ואני מוסיף על דבריו בתור השערה, כנראה הבן איש חי ראה בזמנו שנוהגים בבגדאד כמה מנהגים כדעת הרמ"א נגד מרן, ואחד מהם שמדליקים נרות שבת ואחר כך מברכים, וחשב בטעות שכך נהגו שם מימי קדם, והלא מרן הבית יוסף כתב בהקדמתו שלא בא לבטל מנהגים קדומים שפשטו קודם שנתקבלו הוראותיו. אבל לא ידע ממה שכתב הרב נתיבי עם.

¹⁴ גם היום יש מצוה לבקר חולים, ואף שיש רופאים ואחיות שמטפלים בחולה ודואגים לו לתרופות ולכל צרכיו, ואין צורך לכבד ולרפץ לפניו כמו פעם, מכל מקום על ידי שמבקר את החולה, רואה איך שהוא מתייסר, מחובר לאינפוזיה ובקושי מדבר, ואז מתמלא ברחמים ומתפלל עליו מכל הלב. בחודש סיון שנת תשמ"ג הצטרפתי למרן האבא לביקור חולים אצל חכם בן ציון אבא שאול שקיבל אירוע מוחי. ואני זוכר כשמרן ראה איך חכם בן ציון שוכב על המטה, ולגו עיניו דמעות, איזו אהבה גדולה היתה ביניהם! נכון שחלקו בהלכה, כל הגמרא מלאה מחלוקות, אבל "את והב בסופה" (וע' קידושין ל). ובסיום הביקור כשנכנסו למעלית, רציתי לדבר עם מרן באיזה עניין, אבל לא יכולתי, כי ראיתי שעיניו ממשוכות לטפף דמעות מהצער על חכם בן ציון. אחר כך ב"ה חכם בן ציון התעורר וכמעט שחזר לאיתנו, וחי איתנו עוד כמה שנים.

נהנת? היה שותף בהוראת קבע או בתרומה חד פעמית להוצאת הגיליון!!!

1. הפקדה לחשבון בנק: מרחייה טפחות סניף: 523 מ.ח.נ. 225485 ע"ש עמותת חזון עובדיה בנשר. 2. העברה בבית 0546888382 וולצין: עבור "השיעור השבועי". 3. קישור דיגיטלי מאובטח להו"ק: <https://nedar.im/7004246> וולצין: עבור "השיעור השבועי". 4. פלא: 0775676076 הרב דוד.